

Piotr Korduba

Instytut Historii Sztuki
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu <https://orcid.org/0000-0001-7603-9858>

Od stylu i daty do rzeczy i gestu Kierunki i perspektywy badań nad wnętrzami mieszkalnymi

From style and date to things and gestures
Directions and perspectives of research on residential interiors

Streszczenie: Tekst dotyczy kierunków i perspektywach badań nad wnętrzami mieszkalnymi w światowej i polskiej nauce ostatnich lat. Związane jeszcze kilka dekad temu z jednej strony z historią architektury, a z drugiej z nurtami badań nad kulturą materialną uzyskały od pewnego czasu autonomiczność, uaktywniono w nich niewykorzystywane dotąd źródła pisane i wizualne. Prekursorami dziejów wnętrz mieszkalnych jako osobnego kierunku badań był Mario Praz i jego *La filosofia dell'arredamento* (1965), a kontynuatorem Peter Thornton i jego opracowania z lat 70. i 80. XX wieku. Podejmowano w nich zagadnienie w ujęciu stylistyczno-chronologicznym, bazując w zasadniczej mierze na źródłach wizualnych z epoki. Od tego czasu niezwykle wzrosła świadomość problematyki, jaka jest zawarta w fenomenie wnętrza mieszkalnego. W badaniach dokonano się przejście od perspektywy prezentującej historyczne wnętrza jako ujęte w ramy stylu i chronologii obraz epoki lub indywidualne doświadczenie artystyczne do postrzegania go jako obszaru dynamicznych napięć pomiędzy architekturą, wyposażeniem a użytkownikiem wraz z jego otoczeniem kulturowych kontekstów. Dostrzega się wymiar społeczny wnętrz, rozumiejąc je jako terytorium różnych społecznych praktyk pozostających w relacyjnej zależności wobec architektury, służących budowaniu form tożsamości, pamięci, społecznego statusu. Wnętrza poddawane są także refleksji z obszaru historii konsumpcji, transferu dóbr, luksusu, wreszcie mody i gustu.

Słowa kluczowe: wnętrza, zamieszkiwanie, wzornictwo, design, meble

Abstract: The article concerns the directions and perspectives of research on residential interiors in world and Polish science in recent years. Connected a few decades ago, on the one hand, with the history of architecture, and on the other with the currents of research on material culture, they have gained autonomy for some time, and previously unused written and visual sources were activated in them. The precursors of the history of residential interiors as a separate research direction were Mario Praz and his *La filosofia dell'arredamento* (1965), and the continuator of Peter Thornton and his studies from the 1970s and 1980s. They dealt with the issue in a stylistic and chronological perspective, basing mainly on visual sources from the period. Since then, the awareness of the issues involved in the phenomenon of a res-

idential interior has grown enormously. The research has made a transition from the perspective presenting the historical interior as an image of the epoch or individual artistic experience framed within the framework of style and chronology, to perceiving it as an area of dynamic tensions between architecture, furnishings and the user, along with its surroundings of cultural contexts. The social dimension of interiors is perceived as the territory of various social practices that are relationally dependent on architecture, serving to build forms of identity, memory and social status. The interiors are also subject to reflection in the area of the history of consumption, the transfer of goods, luxury, and finally fashion and taste.

Keywords: interiors, living, design, design, furniture

Zagadnienie wnętrza mieszkalnego jest, niezależnie od geograficznej i chronologicznej mapy, jednym z najbardziej kompleksowych, z jakim zmaga się, nie tylko zresztą nasza, dyscyplina. Z perspektywy historyczno-artystycznej łączy się przede wszystkim z historią architektury, dekoracji, a zarazem z badaniami nad rzemiosłem artystycznym i wzornictwem, w obu przypadku eksponujących przede wszystkim to, co we wnętrzu wizualne. Dziś zdajemy sobie sprawę, że kompleksowości problematyki wnętrza obszary te oczywiście nie wyczerpują, jest i było ono bowiem przestrzenią życia społecznego, a więc terytorium przeróżnych społecznych praktyk pozostających w relacyjnej zależności wobec architektury wnętrza i jego wyposażenia. Tak rozumiane wnętrze mieszkalne to zatem struktura, która zasadza się na dynamicznej relacji pomiędzy architekturą, jej wyposażeniem a użytkownikiem wraz z całym kompleksem przenikających do niego uwarunkowań świata zewnętrznego. Wymyka się ono tradycyjnie rozumianym badaniom historyczno-artystycznym, wymagając dodatkowych oprócz wypracowanych w ich zakresie badawczych narzędzi (a nawet języka opisu), szczególnie tych z obszaru socjologii, antropologii i kulturoznawstwa. Nie jest jednak moim celem przyglądać się, jak z perspektywy tych na przykład dyscyplin wygląda problematyka wnętrza, ale w jaki sposób, m.in. pod ich wpływem, ale także transdyscyplinarnych perspektyw badawczych, zmieniły się historyczno-artystyczne badania nad wnętrzami.

Tych badawczych ścieżek, nowych pytań, frapujących studiów przypadku i ogólniejszych tendencji jest oczywiście mnóstwo. By obrazowo oddać zasadniczą zmianę jakościową, jaka w nich zaszła, można sobie wyobrazić, że wnętrze jako przestrzenny byt architektoniczny i jego materialne wyposażenie, choć w praktyce użytkowej w oczywisty sposób nierozłączne, w procesie badań naukowych traktowane niegdyś jednak rozłącznie, współcześnie zaczęły się do siebie zbliżać, optymalnie ukazując swą kompleksowość, także w wymiarze społecznym. Trafnie zilustrowano tę tendencję we wstępie do książki *Furnishing the Eighteenth Century. What Furniture Can Tell Us about the European and American Past*, opisując, że ci, którzy zajmują się przestrzenią, widzą domy z zewnątrz, a gdy otworzą drzwi,

to raczej dostrzegają tylko pusty pokój. Ale zmiana badawcza ostatnich czasów pozwala zobaczyć w nim także sprzęty i człowieka¹.

Zaczynając od kilku uwag natury wstępnej, powiedzieć trzeba, że badania nad wnętrzami mieszkalnymi w rozumieniu architektonicznej przestrzeni wraz z dekoracją i wyposażeniem pojawiły się jako autonomiczne zagadnienie po połowie XX wieku, podczas gdy wcześniej wnętrza architektoniczne funkcjonowały raczej przy okazji refleksji nad poszczególnymi obiektami lub dorobkiem ich twórców (np. architektów). Od tego czasu nie tylko zmienił się ich zakres, charakter i rodzaj stawianych badawczych pytań, oczekiwanych celów i rezultatów, ale także sam materiał badawczy oraz poziom i pułap kompleksowości studiów. Postaramy się prześledzić kierunki i perspektywy tych badań, z konieczności oczywiście selektywnie.

Niewątpliwe zasługi w wypreparowaniu autonomiczności zagadnienia, postrzegając wnętrza jako fenomen i kompleks wizualny, ma Mario Praz, wybitny włoski anglista, badacz i krytyk literacki, który w swych studiach chętnie zaglądał w obszary sztuki². Publikacja, w której ta problematyka została podjęta, to *La filosofia dell'arredamento* – przegląd wnętrz od czasów antycznych do secesyjnych, opublikowana w 1964 roku, także po angielsku i już w kolejnym roku ogłoszona po niemiecku³. Autor koncentrował się na bardzo selektywnym materiale badawczym, pomijając nawet zachowane wnętrza, zawierając jedynie źródłom wizualnym, opisując tym samym raczej zawartą w obrazie pamięć o wnętrzu, jego wizję. Za jego kontynuatora uważa się bardzo zasłużonego na tym polu Petera Thortona, autora m.in. przeglądu, cytowanej do dziś monografii *Authentic Decor: the Domestic Interior 1620–1920*⁴. Thorton także oparł się na źródłach ikonograficznych z epok (widoki, projekty), również eliminując zachowane wnętrza, gdyż jako muzealnik (kurator Victoria & Albert Museum, Londyn) wychodził z przekonania, że i tak wszystkie uległy przekształceniom wobec swego pierwotnego wyglądu. Z muzealniczej perspektywy, i to najważniejszego dla tej problematyki muzeum na świecie, wynikał także rozmach tej publikacji, imperatyw przekrojowego opracowania. Thortona interesował jednak wyłącznie kontekst historyczno-artystyczny, z całkowitym pominięciem problematyki społecznej czy np. aspektów materiałowych. Trwałą wartością tej książki jest utrzymująca się z wahaniami periodyzacja: jako epoki osobne ujął średniowiecze i renesans,

1 | GOODMAN/NORBERG 2007, s. 3.

2 | Warto też przywołać francuską tradycję poważnych i archiwalnych badań nad meblarstwem i wnętrzami HAVARD 1887–1890.

3 | PRAZ 1964a; PRAZ 1964b; PRAZ 1965.

4 | THORNTON 1984; THORNTON 1985. Z innych pozycji autora THORNTON 1979.

a dalsze – aż po 1920 rok – podzielił na 50-letnie okresy. W pomysłach analitycznym autora ważną rolę odgrywa opis obrazu, przez który transmitowana jest istotna partia konkretnej wiedzy w publikacji. Thornton, śledząc, jak się zmieniają typy mebli, kiedy pojawiają się zwierciadła, a kiedy tapety, modele kominków, postać architekta czy tapicera, szukał specyfiki urządzenia określonego czasu, skali i tempa rozprzestrzeniania się nowości. Całość jest więc utrzymana w refleksji spod znaku „Zeitgeist”, silnie eksponując chronologiczno-stylową mapę wnętrza, co na długo pozostało tradycyjnym modelem porządkowania i problematyzacji tych zagadnień. Thornton opublikował nie tylko kolejne opracowania utrzymane w tym duchu, ale też wyznaczył drogę badawczą dla innych, którzy poszli jego śladem, a więc autorów monumentalnych anglosaskich monografii poświęconych dziejom wnętrza na świecie w wiekach XVIII–XX⁵, ponadto ogłosił, podążając także tą ścieżką, dzieło o renesansowych wnętrzach włoskich⁶. O tym jak silna jest ta perspektywa, przekonuje jedna z najgłośniejszych książek poświęcona zjawisku domu, także i jego wnętrzem, Witolda Rybczyńskiego *Dom. Krótka historii idei* (pierwsze wydanie w latach 80.), której autor nawet w kolejnych edycjach odwołuje się do klasyczności studium Thorntona⁷. Choć idea tak pomyślanych przekrojowych kompendiów historii wnętrza nie wygasła, to chyba dopiero w XXI wieku powstały prace bazujące na innym pomysłach. Jest ich kilka, by wymienić choćby tłumaczoną na polski *Historię wnętrza. Dom od roku 1700* (pierwsze wydanie w 2009)⁸, której autora zajmuje wpływ skutków przemysłowej rewolucji na wystrój wnętrza średniozamożnych i dokonująca się za ich pośrednictwem emancypacja klasowa i genderowa użytkowników. Swoje opracowanie lokuje programowo w kontrze do poprzednich: „To nie jest opowieść o wielkich projektantach ani też o stylach, jakim hołdowali właściciele wielkich rezydencji i pałaców”⁹.

Trzeba jednak zauważyć, że kilka lat przed monografią Thorntona i jej podobnymi ukazał się efekt zupełnie inaczej zorientowanych badań, który ujawnił inny wymiar refleksji nad historycznymi wnętrzami – książka *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*¹⁰. Oparta na bardzo różnorodnych źródłach była chyba pierwszym, tak znaczącym połączeniem historii społecznej i architektury, a efektem prac autora stała się nie tylko analiza źródeł oraz reprezentacji domu i wnętrza, ale również rekonstrukcja obrazu życia

5 | COOPER 1987; GERE 1989.

6 | O czym szerzej AYNSLEY/GRANT 2006, s. 11.

7 | RYBCZYŃSKI 1986; RYBCZYŃSKI 2019, s. 9.

8 | PARISSIEN 2010.

9 | *Ibidem*, s. 12.

10 | GIROUARD 1978.

w tytułowym domu, w którym dynamicznie uczestniczyły wystrój i wyposażenie. W tym miejscu warto też przywołać pracę *Wohnen im Wandel* z tego samego czasu, w której wnętrza postrzegane są jako przestrzeń dla szeroko rozumianych zmian zamieszkiwania, a do ich badania zaprzęgnięto historię społeczną oraz historię codzienności¹¹. To systematyczne poszerzanie pola widzenia wnętrz spowodowało, że w kolejnych dekadach (do połowy lat 90.) pojawiały się albo coraz bardziej kompleksowe przedsięwzięcia oparte na wykorzystaniu różnorodnych źródeł (inwentarze, źródła wizualne, poradnictwo, wzorniki, fotografia), jak np. kilkuletni zespołowy projekt *The Scottish Home* (1996)¹², ale także autorskie studia, jak te nad francuskimi wnętrzami i ich wyposażeniem w XVIII wieku, np. *The Rococo Interior*¹³ oraz *Taste and Power*¹⁴, w których wyposażone wnętrza jest rozumiane jako przestrzeń społeczna o określonych kulturowych znaczeniach, kategoria smaku warunkująca ich wyposażenie jako tożsamościowy i politycznie uwarunkowany komunikat, a pojedyncze elementy wyposażenia jako gesty w stronę takich kategorii jak przyjemność, komfort, wypoczynek. Wreszcie nie można zapomnieć o monumentalnym transepokowym i transdyscyplinarnym opracowaniu *Geschichte des Wohnens* – dotyczącym zresztą nie tylko wnętrz – w którym są one traktowane jako element wielkiego cywilizacyjnego zjawiska zamieszkiwania, a tym samym jako kompleksowy obszar kulturowych praktyk i rejestr cywilizacyjnych przemian¹⁵. To oczywiście tylko niewielki wybór – ale głośniejszych pozycji – który odzwierciedla szerokie spektrum badań nad wnętrzami końca XX wieku.

Przełom stuleci przyniósł znaczącą brytyjską inicjatywę zespolenia interdyscyplinarnych wysiłków w tym zakresie i powołanie w 2001 roku Centre for the Study of the Domestic Interior łączące trzy londyńskie instytucje (Victoria & Albert Museum, Royal College of Art, Bedford Centre for the History of Women at Royal Holloway University of London). Zasługą działalności Centrum stała się rozpoznawalność problematyki wnętrz w ramach historii społecznej i historii kultury. Jedną z pierwszych jego inicjatyw była konferencja w 2001 roku, której celem określono sprecyzowanie przedmiotu badań, zrewidowanie ich aktualnego stanu i metodologii, a także zakresu i możliwości wykorzystania badawczych źródeł. Odpowiednio dobrany zespół badawczy, a także efekt jego prac w postaci

11 | NIETHAMMER 1979.

12 | *Scottish Home* 1996.

13 | SCOTT 1995.

14 | AUSLANDER 1996.

15 | *Geschichte des Wohnens* 1996–2000.

monumentalnego opracowania *Imagined Interiors*¹⁶ oraz bazy danych dotyczących wnętrz może nie tyle wyznaczały, ile potwierdzały i ugruntowały przekonania, że wnętrze mieszkalne to zagadnienie transdyscyplinarne, które leży w polach zainteresowań historii sztuki, architektury, wzornictwa, kultury materialnej, antropologii, historii literatury i muzyki, archeologii, historii społecznej, studiów gender – by wymienić jedynie te wiodące. Warto zauważyć, że na pierwszą dekadę XXI wieku datują się także inne znaczące dla omawianego zagadnienia inicjatywy. W 2004 roku ukazał się pierwszy numer jednego z najbardziej liczących się w tym zakresie czasopism – „Homes Cultures”, publikującego artykuły o wnętrzach, rozumiane jako relacja między człowiekiem, architekturą, konsumpcją, kulturą materialną. W 2010 roku powstało z kolei także istotne dla upowszechniania takich badań czasopismo „Interiors”. To ostatnie wydawane jest przez Modern Interiors Research Center (Kingston University, Londyn), które zajmuje się problematyką wnętrz od połowy XIX wieku do współczesności, organizuje konferencje, prowadzi projekty badawcze i ma na koncie kilkanaście tomów zbiorowych poświęconych zajmującej nas tematyce (na ogół pod redakcją Penne Sparke)¹⁷. Wreszcie trudno pominąć uruchomienie w 2007 roku serii publikacji *Studies in Design and Material Culture*¹⁸ w ramach Manchester University Press, gdzie ogłoszone zostały jedne z najciekawszych książek z interesującego nas obszaru ostatnich lat, jak np. *Bringing Modernity Home; Material relations. Domestic interiors and middle-class families in England 1850–1910; Ideal homes 1918–39. Domestic design and suburban modernism; Interior decorating in 19-century France; Interior design and identity; Material Relations. Domestic interiors and middle-class families in England, 1850–1910*¹⁹. Daje się więc zauważyć, że pierwsza dekada XXI wieku jest czasem interesującego ożywienia w zakresie prowadzonych badań, instytucjonalizacji ich organizacji i upowszechniania oraz promocji, a także realizacji badań wielozadaniowych, międzynarodowych i międzyśrodowiskowych zespołów.

Jeżeli pokusić się o przegląd tendencji w badaniach nad wnętrzami, ugruntowujących się lub pojawiających od początku bieżącego stulecia, to oczywiście z dużym ryzykiem pominięcia wielu ciekawych inicjatyw można sformułować pewne wnioski ogólne. Jakkolwiek ciągle i we wszystkich środowiskach obserwuje się prowadzenie studiów propedeutycznych, zmierzających do ustalenia kwestii podstawowych (autorstwa, proveniencji, chronologii), nierzadko opartych na paradygmacie

16 | *Imagined Interiors* 2006.

17 | Modern Interiors Research Center, <https://www.kingston.ac.uk/faculties/kingston-school-of-art/research-and-innovation/modern-interiors/> [dostęp: 4.12.2021].

18 | *Studies in Design and Material Culture*, <https://manchesteruniversitypress.co.uk/series/studies-in-design-and-material-culture/> [dostęp: 4.12.2021].

19 | MCKELLAR/SPARKE 2004; ATTFIELD 2007; HAMLETT 2010; HAMLETT 2016; LASC 2018; RYAN 2018.

stylu czy autorstwa i służącej temu analizie komparatystycznej, to zarazem uważa się w nich także paradygmat przestrzeni, niewątpliwy efekt tzw. zwrotu przestrzennego. W badaniach wnętrzarskich przyniósł on m.in. rozumienie wnętrza mieszkalnego jako obszaru napięć pomiędzy tym co publiczne i prywatne, co wewnętrzne i zewnętrzne, co rozdzielone fizyczną, ale też konceptualną i metaforyczną granicą²⁰. Wnętrze rozumiane nie jako zamknięty przed zewnętrznym światem mikrokosmos, a pole wszelakich mediacji z zewnętrznym kontekstem, pozwala dostrzegać w nim wielość kolejnych zagadnień, a więc m.in. widzieć jego urządzenie, a nawet tradycyjną kategorię stylu, smak jako zjawiska zideologizowane²¹, służące budowaniu różnych form tożsamości, pamięci, społecznego statusu, a badania takie obserwujemy dla problematyki od czasów nowożytnych po XX wiek, w bardzo zresztą zniuansowanych regionalnie i kulturowo wariantach²². Są to studia, w których do głosu dochodzi refleksja z obszaru historii konsumpcji, transferu dóbr, luksusu, wreszcie mody i gustu²³. W tym nurcie mieszczą się ugruntowane już dociekania nad wnętrzem i jego znaczeniem dla dworskiego ceremoniału oraz traktujące wnętrza jako inscenizację dla form oficjalnego życia²⁴. Studia te są w pewien sposób zinstytucjonalizowane, np. pod egidą Residenzen-Kommission Akademii Nauki w Getyndze.

W ostatnim czasie intensywnie rozwija się jeszcze kolejny nurt, w którym wnętrze postrzega się jako przestrzeń społeczną, ale w rozumieniu społecznych, kulturowych i płciowych zajmowanych w nim ról. Dzięki temu dostrzeżono związki wnętrza i wypełniającego go wyposażenia z domowymi praktykami rodziny i jej członków, co przyniosło m.in. ciekawe wyniki w przypadku domostw włoskich doby renesansu²⁵. Jeszcze dynamiczniejszym studiom podlegają wnętrza z perspektywy studiów gender, w ramach których na czoło wysuwa się problem rewizji miejsca i roli kobiety (także w ramach studiów feministycznych). Problematyka ta jest podejmowana zarówno w publikacjach o wnętrzach ery przednowoczesnej, i to zróżnicowanej pod względem klasowym przynależności, XIX-wiecznych²⁶, jak i jeszcze bardziej dynamicznej dla wnętrz modernistycznych²⁷. W tym ostatnim

20 | LOUGHMAN/MONTIAS 2000; SÖNTGEN 2010.

21 | SCOTT 1995; AUSLANDER 1996; KODA/BOLTON 2004; *Furnishing* 2007; *Politics* 2017; *Shaping* 2018.

22 | *Interior Design* 2004; PONSONBY 2007.

23 | *Home Possessions* 2001.

24 | JOLLY 2005; *Architectural Space* 2010; ZEREMONIELL 2014; KARLSEN 2016.

25 | SARTI 2002; FORTINI BROWN 2004; *At Home* 2006.

26 | LE PRINCE 2014; także LOGAN 1995; MITTENDORFER 1995; KINCHIN 1996; MELVILLE 1999; CASID 2003.

27 | ATTFIELD/KIRKHAM 1989; FRIEDMAN 1998; NIERHAUS 1999; *Not at Home* 1999; SPARKE 2007. Także ciekawy przegląd tekstów źródłowych *Theorie der Innenarchitektur* 2020.

zakresie intensywnym zainteresowaniem zaczęło się cieszyć zagadnienie roli projektantek, aktywność i rola kobiet-użytkowniczek w kształtowaniu wyposażenia i wystroju wnętrz²⁸. Znaczącym i dynamicznym ośrodkiem takich studiów jest Mariann Steegmann Institut. Kunst & Gender Uniwersytetu w Bremie i seria wydawnicza *Wohnen +/- Ausstellen*²⁹.

Na fali studiów poświęconych problematyce architektury mieszkalnej oraz szerzej znaczeniu przełomu modernistycznego dla zamieszkiwania³⁰ zaistniał istotny dla nas kierunek studiów nad mieszkaniem w krajach tzw. dawnego bloku wschodniego, dla którego wnętrze i wyposażenie są postrzegane jako elementy rewolucji i inżynierii społecznej nowego politycznego porządku³¹. Kolejne bardzo ważne i silnie eksplorowane obszary badawcze to analizy dotyczące poradnictwa wnętrza³², wystawiennictwa³³, a także te poświęcone narodzinom i roli projektanta/projektantek wnętrz³⁴. Wreszcie pewnym zaciekawieniem zaczyna się cieszyć problematyka wnętrza XIX-wiecznego, przekraczająca aspekty jego stylowego czy neostylowego, a więc jedynie estetycznego wymiaru³⁵. Warto również zauważyć, że tak jak historyczno-artystyczne studia nad dziejami wnętrz wyrosły z badań nad wizualnymi przekazami, tak w ciekawy sposób te właśnie materiały badawcze powróciły jako punkt wyjścia, ale w inaczej sformułowanych pytaniach, np. jako zagadnienia wnętrza w malarstwie, z klasyczną w tym zakresie pozycją *Das Interieur in der Malerei*³⁶. W ślad za tym pojawiły się opracowania poświęcone tekstualnym dokumentom wnętrz³⁷. Oba te zjawiska wskazują na wspomnianą przez nas na początku reorientację mapy źródeł i materiałów przydatnych w tytułowych badaniach. Pod adresem funkcjonującego od dawna badawczego materiału

28 | TIERSTEN 1999; LEOD 2010.

29 | *Wohnen +/- Ausstellen*, <https://www.transcript-verlag.de/reihen/kunst-und-bildwissenschaft/wohnen-ausstellen/> [dostęp: 4.12.2021].

30 | HUISMAN *et al.* 2000; SPARKE 2005; LANGE 2007; ATTFIELD 2007; EBERHARD 2011; SILDATKE 2013. Niekiedy podejmowane są bardzo detaliczne, ale istotne zagadnienia, jak problem „gołej ściany” w modernistycznym wnętrzarstwie. PEGIOUDIS 2016.

31 | *Wohnkultur* 1994. Częściowo także o problematyce wnętrza: HARRIS 2013; MEUSER 2015. Zarazem szkoda, że wnętrza bywają w studiach nad architekturą mieszkalną całkowicie pomijane, np. ZARECOR 2011.

32 | „Journal of Design History” 2003; „Journal of Design History” 2005; KEEBLE 2007; *WohnSeiten* 2021.

33 | *Modern Period* 2006.

34 | LASC 2018.

35 | *Domestic Space* 1999. Ponadto bardziej detaliczne OTTILLINGER/HANZL-WACHTER 1997. MUTHESIUS 2003; MUTHESIUS 2009; FÜNDERICH 2019.

36 | SCHÜTZ 2009; *Imagined Interiors* 2006, ponadto *Mein blauer Salon* 1995; INTERIEUR 2009. Z wcześniejszych *Raumkunst* 1923.

37 | *Schöne Heim* 1999; *Dialog* 2014.

formuje się też nowe badawcze pytania. Dzieje się tak skutkiem recepcji głośnego od kilku dekad zwrotu ku rzeczom, istotnemu dla nas o tyle, że z jednej strony zwraca uwagę na realną (a nie tylko symboliczną) materialność rzeczy, ale także na ich sprawczość oraz biografię. Warto w tym miejscu wspomnieć przywołany już wcześniej zbiór studiów *What Furniture Can Tell Us about the European and American Past*, którego perspektywa nie jest zresztą ograniczona do zwrotu ku rzeczom³⁸. Przyznajmy jednak szczerze, że dowartościowanie znaczenia rzeczy w domowym wyposażeniu dokonywało się niekiedy także tam, gdzie sięgnięto do inwentarzy jako przewodników po wnętrzach. Wymagało to jednak przeniesienia akcentu z traktowania tego rodzaju źródła jako przede wszystkim rejestru ilościowego na rzecz przekazu o rzeczach i ich sprawczości w dynamicznej relacji z wnętrzem i użytkownikiem. Interesujące osiągnięcia rejestrujemy w tym przypadku dla studiów nad domami mieszczańskimi (Holandii, Niemiec), a w naszym przypadku Gdańska³⁹. To opracowania, które na ogół ujawniają zależności, jakie zachodzą pomiędzy rzeczami, przestrzeniami i kulturową zdolnością do wytworzenia wnętrza zaspokajających określone potrzeby⁴⁰.

Przegląd ten jest oczywiście niekompletny. Mam pełną świadomość, że nawet jeśli wyjść tylko od materiału badawczego, to zupełnie samodzielnym tematem staje się kwestia wnętrza w fotografii, w filmie, rola wzorników czy choćby – już zupełnie marginalnie – fascynujące zagadnienie domków dla lalek, bardzo ciekawie interpretowane nie tylko w kontekście nowożytnych zabytków z Norymbergii czy Amsterdamu, ale także np. domu Stettheimerów z lat międzywojennych⁴¹. Nasz przegląd nie dotknął też problematyki wnętrza mieszkalnego jako konceptu europejskiej zachodniej kultury w procesach kulturowych transferów, a także zagadnienia zupełnie bieżącego, ale rejestrowanego już powoli w naukowej refleksji – wnętrza mieszkalnego wobec pandemii.

Kierunki i perspektywy badań nad wnętrzami mieszkalnymi w Polsce

Polskie badania nad wnętrzami mają nie tylko inną dynamikę, ale też zupełnie inny punkt wyjścia. Jest nim przede wszystkim niewspółmierny do europejskiego stan zachowania wnętrz dawnych, a także zdecydowanie uboższa ich reprezentacja (w piśmiennictwie i ikonografii).

38 | *Furnishing* 2007.

39 | KORDUBA 2005; BARYLEWSKA-SZYMAŃSKA 2015.

40 | MOHRMANN 1988, s. 113.

41 | MÜLLER 2006; OCZKO 2021.

Za pioniera autonomicznych opracowań poświęconych wnętrzarstwu wypada uznać Stefana Sienickiego. Wprawdzie w 1927 roku Lech Niemojewski, architekt, projektant wnętrz i pedagog, opublikował studium *Wnętrza architektoniczne pałaców stanisławowskich*⁴², ale nie podjął w nim w ogóle kwestii wyposażenia, zajmując się – zgodnie z tytułem – architektoniczną stroną wnętrzarstwa. Poza nim opublikowano kilka innych przyczynków *stricte* poświęconych wnętrzarstwu, ale nieposiadających siły ukonstytuowania się badawczej tendencji czy metodologii⁴³. Sienicki, podobnie jak Niemojewski, był czynnym projektantem, także profesorem Politechniki Warszawskiej, założycielem i szefem słynnego Studium Wnętrz i Sprzętu przy Wydziale Architektury tejże uczelni. Do publikacji o wnętrzach przygotowała go przed II wojną jednak działalność nie tylko projektowa, ale też naukowa, doktoryzował się na podstawie rozprawy o *Meblach kolbuszowskich*⁴⁴. W 1954 roku wydał *Historię architektury wnętrz mieszkalnych*⁴⁵, a w 1962 roku monografię *Wnętrza mieszkalne*⁴⁶, które trudno ze współczesnej perspektywy traktować jako istotny wkład w przedmiotowe badania, ale powstały bez wątplenia w oparciu o wyraźny namysł metodologiczny. O ile pierwsza książka dotyczyła wnętrzarstwa w świecie, o tyle kolejną podzielił na dwie części, z których pierwsza jest poświęcona wnętrzom antycznym i europejskim w chronologicznym układzie aż do secesji, a druga wnętrzom polskim od okresu romańskiego po secesję. Autor lojalnie uprzedza, że nie korzysta z materiałów źródłowych, a wyłącznie z opracowań (w tym materiałów źródłowych) oraz z przekazów ikonograficznych. Wskazuje także wyraźnie na dysproporcję w materiale badawczym pomiędzy problematyką europejską a polską, na niekorzyść tej ostatniej oczywiście. Dostrzega jednocześnie ogromne znaczenie inwentarzy dla badań nad wnętrzami, trafnie diagnozując, że ich wnikliwe studium nie jest możliwe przy pracy pojedynczego badacza (w domyśle idzie o brak badawczego zespołu). W planie teoretycznym autor przejawia świadomość złożoności zagadnienia wnętrz, które nie ograniczają się dla niego do problematyki do stylu. Uważa, że w każdej epoce za ich rozwojem stała potrzeba nowoczesności, postrzega je jako odbicie rzeczywistości historycznej. Jednak za główne zadanie wnętrz uważa stworzenie odpowiedniego „klimatu”, izolację, wydzielenie – w czym niewątpliwie odzwierciedlał się bardziej jego projektowy niż badawczy temperament.

42 | NIEMOJEWSKI 1927.

43 | TOMKOWICZ 1907; TOMKOWICZ 1922; CZOŁOWSKI 1934; JASIEŃSKI 1934.

44 | SIENICKI 1936.

45 | SIENICKI 1954.

46 | SIENICKI 1962.

Pierwsze powojenne lata były czasem ogłoszenia kilku tekstów dotyczących dziejów wnętrzarstwa (pałacu Krasińskich w Warszawie, Wawelu)⁴⁷ oraz pracy Bożeny Maszkowskiej o meblarstwie okresu oświecenia, która w znacznej części traktuje o wnętrzach⁴⁸. Prace te bazowały na materiałach źródłowych, a także zachowanych i zaginionych obiektach ze zbiorów polskich. W kolejnych dekadach mieliśmy do czynienia raczej z wyraźną separacją rozwijających się badań nad architekturą (mieszkalną i publiczną) niedotykającą szerzej problematyki wnętrza, a zarazem studiami z obszaru historii kultury materialnej, publikowanymi m.in. w powołanym do życia w 1953 roku „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej”⁴⁹. Bliskie tej perspektywie są dwie prace pod obiecującymi tytułami *Dom i mieszkanie w Polsce* oraz *Odzież i wnętrza domów mieszkańskich w Polsce*⁵⁰ z połowy lat 70. Bazują one na zróżnicowanym materiale badawczym, łącząc źródła pisane, pamiętniki, przekazy ikonograficzne, eksponując zgodnie z ówczesnym profilem takich badań (np. historycznych nad konsumpcją) raczej kryteria ilościowe niż jakościowe i nie przynosząc syntetycznego obrazu wnętrza jako zamierzonego efektu badań.

Pomijając z konieczności pojedyncze, niewielkie na ogół skalą inicjatywy badawcze dotyczące wnętrza w późniejszych latach, przypominając cykliczne i wielotomowe przedsięwzięcia pośrednio dotyczące wnętrza, jak Romana Aftanazego *Dzieje rezydencji na dawnych kresach wschodnich czy Dwór polski. Zjawisko kulturowe i historyczne* (oba od 1986), zauważyć trzeba, że podobnie jak na Zachodzie nową oraz inną dynamikę przyniosło obecne stulecie. Co ciekawe, jako jedna z pierwszych autonomicznych prac poświęconych wnętrzarstwu ogłoszona została ta o Nowej Hucie⁵¹, do czego zresztą w zakresie wnętrza publicznych jeszcze później powrócono⁵². Trudno jednak nie zauważyć, że w polskich badaniach problematyka wnętrza pojawia się niejako przy okazji i dotyczy to głównie studiów poświęconych wzornictwu⁵³, a także poszczególnym jego dziedzinom, instytucjom, np. Warsztatom Krakowskim⁵⁴, Spółdzielni Artystów Ład⁵⁵, Cepelii i jej spółdzielniom⁵⁶,

47 | BOHDZIEWICZ 1948; MAŃKOWSKI 1951; MAŃKOWSKI 1952.

48 | MASZKOWSKA 1956.

49 | Np. SZWANKOWSKA 1960.

50 | BARTKIEWICZ 1974; *Dom* 1975.

51 | SIBILA 2007.

52 | SMAGA 2015.

53 | CZYŃSKA 2017; JASIOŁEK 2020. O czym też szerzej KORDUBA 2021b.

54 | *Warsztaty* 2009.

55 | *Spółdzielnia* 1998.

56 | KLUCZWAJD 2002; KORDUBA 2013.

ceramice⁵⁷, problematyce meblarskiej – głównie okresu PRL-u⁵⁸. Z oczywistych powodów wypływa ona także przy opracowaniach poszczególnych projektantów⁵⁹.

Jeżeli spróbować uchwycić, jakie zagadnienia lub wprost tematy rejestrują opublikowane badania, to z pewnością wnętrza z czasów PRL-u, głównie okresu socrealizmu⁶⁰ doby poodwilżowego poszukiwania ich nowoczesności⁶¹, a ostatnio także lat 70. i 80.⁶² Co kilka lat powraca również zainteresowanie fenomenem wnętrza kuchennego, w którym do głosu dochodzą aspekty studiów gender⁶³. Mniej obecna, ale powoli pojawiająca się jest próba problematyzacji powojennego wnętrza w Polsce ze względu na problematykę smaku, pojmowaną także w ujęciu przynależności klasowej (mieszkania wielkomiejskiej inteligencji i wymiar jej dystynktywnego habitusu)⁶⁴. Istnieje też pewien dorobek w zakresie studiów nad polskimi wnętrzami rezydencjonalnymi XIX i początku XX wieku, w którym podnosi się znaczenie wnętrza w kontekście budowania tożsamości narodowej i rodowej (np. nurt neosarmacki) oraz w kontekście kolekcjonerstwa⁶⁵. Już całkowicie na naszych oczach ogłaszane są wyniki badań nad wnętrzami z czasów III Rzeszy na terenie Polski⁶⁶.

Jeśli chodzi o większe i stałe inicjatywy ostatnich lat, można zauważyć dwie i to związane z konkretnymi środowiskami, a więc z łódzkim oraz płockim. Jeśli chodzi o środowisko łódzkie, to z oczywistych powodów refleksja ta dotyczy fenomenu łódzkich mieszczańskich i wielkomieszczańskich wnętrz fabrykanckich⁶⁷. W drugim przypadku na uwagę zasługuje seria *Polskie art déco*, której aż trzy konferencje, a w ślad za nimi opublikowane tomy, poświęcone były problematyce wnętrzarzkiej, a w pozostałych pojawiały się pojedyncze opracowania jej dotyczące.

57 | BANAŚ 2011.

58 | FRIEDRICH 2008; KOWALSKI 2014; KOSTRZYŃSKA-MIŁOSZ 2021. Z pozycji dotyczących innych okresów KOSTRZYŃSKA-MIŁOSZ 2005.

59 | HUML 1982; CZAPELSKI 2008; *Włodzimierz Padlewski* 2008; CZERNIEWSKA 2011; LISOWSKI 2014; MIKOŁAJCZAK 2018.

60 | KOSTRZYŃSKA-MIŁOSZ 2016; SUMOROK 2021a; SUMOROK 2021b.

61 | WISZNIEWSKA 2007.

62 | KORDUBA 2017; KORDUBA 2018; KORDUBA 2021a.

63 | LEŚNIAKOWSKA 2004; SZYDŁOWSKA 2021. Na marginesie trzeba wspomnieć, że zainteresowaniem zaczęły się cieszyć wnętrza lokali gastronomicznych. KUBUSZEWSKA-LASKOWSKA 1996; LEWOCZEWICZ 2015; KAUS 2019.

64 | CROWLEY 2003, s. 143–181; JAWORSKA 2013.

65 | KORDUBA 2004; KORDUBA 2006; KORDUBA 2010; KORDUBA 2011; KACPRZAK 2015; WOLAŃSKI 2015; KLUDKIEWICZ 2016; KORDUBA 2016; KLUDKIEWICZ 2020a; KLUDKIEWICZ 2020b; WÓJCIK 2020; KILJAŃSKA 2021.

66 | PARADOWSKA 2019; PARADOWSKA 2021.

67 | *W fabryce* 2008.

Materiały te stały się ciekawym przewodnikiem po najbardziej aktualnej refleksji nad wnętrzarstwem tego okresu, obejmując w zasadzie szersze niż tytułowe zagadnienia, bo także wnętrza modernistyczne⁶⁸. Trzeba jednak zauważyć, że ogłaszane tam badania nie są równe tak pod względem jakości, jak i treści opracowania. Część optymistycznie wykracza poza prezentystyczną perspektywę i niewątpliwie stara się problematyzować zagadnienia (charakterystyka wnętrz wybranych ośrodków; dzieła sztuki w wystroju wnętrz)⁶⁹. Zagadnienia polskich wnętrz międzywojennych pojawiają się zresztą również niezależnie od konferencji w Płocku, ujawniając cały szereg bardzo zróżnicowanych problemów badawczych z nimi związanych⁷⁰.

Już ten krótki przegląd rejestruje pewną dynamikę refleksji nad polskimi wnętrzami, ale zarazem wskazuje na cechy, które trudno uznać za walory. Badania te są niewątpliwie zdywersyfikowane środowiskowo, powiązane z muzealnictwem oraz akademickimi ośrodkami, ale zarazem niełatwo jest wskazać w nich środowiska wiodące. Wynikają raczej z indywidualnych zainteresowań badawczych i dokonują się poprzez indywidualną realizację studiów, nie są natomiast na ogół zebrane w zespołowe prace badawcze, realizowane np. w ramach finansowych centralnie projektów badawczych. W odróżnieniu od nielicznych studiów, które pojawiały się w powojennych latach i dotyczyły raczej problematyki nowożytnej, w ostatnich dwóch dekadach dominuje zainteresowanie XX wiekiem z przyrastającą koncentracją na drugiej jego połowie. Trzeba także zauważyć, że większość badań nad wnętrzami w Polsce nosi znamiona pionierskości, wychodzi z eksploracji niewykorzystywanych wcześniej źródeł i materiałów, z oczywistych względów musi zawierać elementy zupełnie wstępnego rozpoznania i opisanie problemu, napotyka na bariery braku odniesień do innych zbliżonych studiów, przypadków porównawczych, historyczno-artystycznych precedensów. Wszystko to nie sprzyja głębszej problematyzacji refleksji, stąd wielokrotnie mamy do czynienia z wynikami badań o charakterze faktograficznym, które nijak lub tylko w niewielkim stopniu mają się do naszkicowanych tendencji w badaniach światowych. Podkreślić trzeba, że sytuacja ta wynika ze wspomnianej już specyfiki warunków badawczych, a więc z niemal całkowitej zagłady wnętrz mieszkalnych sprzed 1945 roku, a także z głębokiego przetrzebienia tekstowych i wizualnych materiałów źródłowych, wreszcie samych elementów wyposażenia takich wnętrz. To sytuacja, która nie tylko różni nas od tzw. zachodniego świata, ale nawet od innych krajów dawnego bloku wschodniego.

68 | *Polskie art déco 2015; Polskie art déco 2017.*

69 | Np. DĘBSKI 2015; KULPIŃSKA 2017.

70 | KOSTRZYŃSKA-MIŁOŚZ 2007; KORDUBA 2020.

Mimo, jak powiedzieliśmy, przyrastającego badawczego zainteresowania wnętrzami mieszkalnymi, mapa ich rozpoznania pokazuje jedynie kilka solidnie w ostatnich latach opracowanych punktów, co więcej wbrew opisanej tendencji bardzo zróżnicowanych pod względem chronologicznym, a refleksja nad nimi ujawnia różne postawy metodologiczne. Jeśli chodzi o pierwszy aspekt, to wspomnieć trzeba problematykę wnętrz zamku w Podhorcach⁷¹, XVIII-wiecznych kamienic gdańskich⁷² czy zamku Prezydenta RP w Wiśle⁷³. Choć studia to różnorodne, ale powstałe w oparciu o solidne badania źródłowe, analizę dawnego i zachowanego wyposażenia, są klasycznymi monografiami poszczególnych przypadków. Na zupełnie odmiennych metodologicznie antypodach lokują się głosy o profilu analitycznym, reprezentowane np. przez refleksję Marty Leśniakowskiej nad wnętrzami Barbary Brukalskiej (głównie zresztą wystawowych)⁷⁴, widzące w nich artystyczną instalację zawieszoną w polu napięć i dyskursów modernistycznego świata lub opracowania Davida Crowleya, badacza wzornictwa i wnętrzarstwa, który je rozpatruje w przestrzeni narodowych i społecznych zmagani tożsamościowych, a także politycznych⁷⁵.

Na koniec warto choćby życzeniowo zastanowić się nad potencjalnymi przyszłościowymi zagadnieniami badawczymi wnętrz w Polsce, zarówno mieszkalnymi, jak i publicznymi. Z naszego przeglądu wynika, że na ich niewątpliwie poszerzającym się i dynamizującym się warsztacie dominuje model studium pojedynczego przypadku (dotyczący projektanta, wnętrza lub ich zespołu, określonego zjawiska), a niewielkie zasoby zachowanych badawczych źródeł (np. archiwaliów, wnętrz, wyposażenia) perspektywę tych pojedynczych przypadków zawężają. Nawet trwające od kilku lat inicjatywy, jak przywołane *Polskie art déco*, to raczej zbiór autonomicznych studiów niż działanie zmierzające do prezentacji zjawiska jako systemu. Właśnie w podchodzeniu do problematyki wnętrza jako systemu, właściwie niezależnie od punktu wyjścia naukowej dyscypliny, upatruję przyszłości naszych badań. Ta systemowość dotyczy zarówno ich organizacji oraz modelu, jak i perspektywy metodologicznej. Jeśli chodzi o pierwszy aspekt, to niewątpliwie sprzyjałyby temu badania zespołowe, międzyśrodowiskowe (akademickie, muzealne), inter- lub transdyscyplinarne, pozwalające przy odpowiednim podziale pracy, eksploracji różnych badawczych materiałów oraz ich wielostronnej interpretacji ujawnić kompleksowość problematyki wnętrza właśnie jako systemu

71 | *Podhorce* 2001.

72 | *KORDUBA* 2005; *BARYLEWSKA-SZYMAŃSKA* 2015.

73 | *Zamek* 2005; *BILEWICZ* 2009.

74 | *LEŚNIAKOWSKA* 2004; *LEŚNIAKOWSKA* 2009; *LEŚNIAKOWSKA* 2012; *LEŚNIAKOWSKA* 2018.

75 | *CROWLEY* 2003.

zmiennych i zależności. W tym miejscu dotykamy zarazem kwestii badawczej perspektywy, która w taki właśnie sposób pozwalałaby do tej problematyki podejść. Oczywiście niekiedy dokonuje się to niejako intuicyjnie, bez z góry zamierzonego teoretycznego planu, jednak bliskie jest koncepcji wypracowanej dla badań nad historią designu Grace Lees-Maffei jako *Production-Consumption-Mediation Paradigma*⁷⁶. Przywołuję tę koncepcję jako otwarty, ale atrakcyjny operacyjnie model systemowego rozumienia zjawiska, który pozwala na ujawnienie kompleksowości wnętrza jako dynamicznego systemu, zespołu praktyk i mediacji wraz z ich szerokimi i różnorodnymi kontekstami. W takim ujęciu, nie tracąc z pola widzenia wnętrza w jego wizualnym i architektoniczno-materialnym wymiarze, anektuje się do tego pola aktywnych, relacyjnych aktorów wpływających na jego formę oraz funkcję i zakres realizowanych społecznych praktyk, takich jak instytucje (edukacyjne, wytwórcze, handlowe), transmitery (smak i modę, wystawiennictwo, poradnictwo) oraz mechanizmy szeroko rozumianej mediacji produkcyjno-konsumpcyjnej. Zarysowany w ten sposób problem wnętrza ma, w moim przekonaniu, analityczny potencjał w szerokim spektrum chronologii.

Pozwolę sobie zwrócić uwagę na jeszcze jeden ogólniejszy aspekt związany z naszymi badaniami nad wnętrzami, a mianowicie brak rozpoznania tzw. wnętrza przeciętnych, i to w każdorodnym społecznie wydaniu, które rejestrowałyby zwyczajne, codzienne praktyki urządzania i wystroju wnętrza. Problem ten zdaje się być niedostrzegany z powodu dominującej historyczno-artystycznej perspektywy studiów nad wnętrzami, wydobywających zagadnienie stylu oraz kontekst artystyczno-teoretyczny, eksponujących zagadnienia unikatowości, indywidualnego autorstwa, nowych form. Tymczasem problem ten wiąże się z tak kluczowymi aspektami jak konsumpcyjny potencjał urządzenia i wystroju wnętrza, a więc kosztami, cenami, a w przypadku badań nad wnętrzami 2. połowy XX wieku – z ograniczoną konsumpcją epoki PRL-u.

Bibliografia

Opracowania

- „Journal of Design History” 2003 – „Journal of Design History”: *Special Issue: Domestic Design Advice*, 2003, t. 16, nr 1.
- „Journal of Design History” 2005 – „Journal of Design History”: *Special Issue: Publishing the Modern Home: Magazines and the Domestic Interior 1870–1965*, 2005, t. 18, nr 1.
- Architectural Space 2010 – Architectural Space in Eighteenth-Century Europe. Constructing Identities and Interiors*, red. Denis Amy Baxter, Meredith Martin, Ashgate 2010.

76 | LEES-MAFFEI 2009i tłumaczenie na j. polski tego tekstu LEES-MAFFEI 2021. O tych możliwościach ponadto KORDUBA 2021b, s. 29; SZYDŁOWSKA 2021, s. 163–164.

- At Home* 2006 – *At Home in Renaissance Italy*, red. Marta Ajmar-Wollheim, Flora Dennis, London 2006.
- ATTFIELD 2007 – Judy Attfield, *Bringing Modernity Home. Writings on Popular Design and Material Culture*, Manchester–New York 2007.
- ATTFIELD/KIRKHAM 1989 – Judy Attfield, Pat Kirkham, *A View from the Interior: Feminism, Women and Design History*, London 1989.
- AUSLANDER 1996 – Leora Auslander, *Taste and Power. Furnishing Modern France*, Berkeley–Los Angeles, 1996.
- AYNSLEY/GRANT 2006 – Jeremy Aynsley, Charlotte Grant, *Introduction*, [w:] *Imagined Interiors: Representing the Domestic Interior Since the Renaissance*, red. Jeremy Aynsley, Harriett McKay, Charlotte Grant, London 2006, s. 10–19.
- BANAŚ 2011 – Barbara Banaś, *Polski New Look. Ceramika użytkowa lat 50 i 60*, Wrocław 2011.
- BARTKIEWICZ 1974 – Magdalena Bartkiewicz, *Odzież i wnętrza domów mieszczkańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i XVII wieku*, Wrocław 1974.
- BARYLEWSKA-SZYMAŃSKA 2015 – Ewa Barylewska-Szymańska, *Od piwnic po strych. Wnętrza domów gdańskich drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk 2015.
- BILEWICZ 2009 – Hubert Bilewicz, *Meble w Zameczku prezydenta Ignacego Mościckiego w Wiśle. Kwestia chronologii, inwentarza i atrybucji*, „Porta Aurea” 2009, t. 7/8, s. 284–345.
- BOHDZIEWICZ 1948 – Piotr Bohdziewicz, *Wnętrze pałacu Krasieńskich (Rzeczypospolitej) w drugiej połowie XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1948, t. 10, s. 118–160.
- CASID 2003 – Jill H. Casid, *Commerce in the Boudoir*, [w:] *Women, Art and the Politics of Identity in Eighteenth-Century Europe*, red. Melissa Hyde, Jennifer Miliam, Ashgate 2003, s. 91–114.
- COOPER 1987 – Jeremy Cooper, *Victorian and Edwardian Furniture and Interiors: From the Gothic Revival to Art Nouveau*, London 1987.
- CROWLEY 2003 – David Crowley, *Warsaw*, London 2003.
- CZAPELSKI 2008 – Marek Czapelski, *Bohdan Pniewski – warszawski architekt XX wieku*, Warszawa 2008.
- CZERNIEWSKA 2011 – Klara Czerniewska, *Geber i Pani Fantazja. Surrealizm stosowany*, Warszawa 2011.
- CZOŁOWSKI 1934 – Aleksander Czołowski, *Wewnętrzne urządzenie pałacu Wilanowskiego za Jana III*, Lwów 1934.
- CZYŃSKA 2017 – Małgorzata Czyńska, *Dom polski. Meblościanka z pikasami*, Wołowiec 2017.
- DĘBSKI 2015 – Jacek Dębski, *Katowickie wnętrza mieszkalne w stylu art déco*, [w:] *Polskie art déco*, red. Zbigniew Chlewiński, Płock 2015, s. 42–60.
- Dialog* 2014 – *Ein Dialog der Küste. Beschreibungen von Innenarchitektur und Interieurs in der Literatur von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, red. Barbara von Orelli-Messerli, Petersberg 2014.
- Dom* 1975 – *Dom i mieszkanie w Polsce (druga połowa XVII–XIX wiek)*, red. Mirosława Gajewska, Wrocław 1975.
- Domestic Space* 1999 – *Domestic Space. Reading the Nineteenth-Century Interior*, red. Inga Bryden, Janet Floyd, Manchester University Press 1999.
- EBERHARD 2011 – Katrin Eberhard, *Maschinen zuhause. Die Technisierung des Wohnens in der Moderne*, Zürich 2011.

- FORTINI BROWN 2004 – Patricia Fortini Brown, *Private Lives in Renaissance Venice. Art, Architecture, and the Family*, New Haven–London 2004.
- FRIEDMAN 1998 – Alice T. Friedman, *Women and the Making of Modern House: a Social and Architectural History*, New York 1998.
- FRIEDRICH 2008 – Jacek Friedrich, „Dziś kupuje się meblek funkcjonalny”. Kilka słów na marginesie jednej sceny z filmu Stanisława Barei „Małżeństwo z rozsądku”, [w:] *Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX. Zbiór studiów*, red. Zbigniew Opacki, Dagmara Płaza-Opacka, Gdańsk 2008, s. 301–314.
- Furnishing 2007 – *Furnishing the Eighteenth Century. What Furniture Can Tell Us about the European and American Past*, red. Dena Goodman, Kathryn Norberg, New York 2007.
- FÜNDERICH 2019 – Maren-Sophie Funderich, *Wohnen im Kaiserreich. Einrichtungsstil und Möbeldesign im Kontext bürgerlicher Selbstrepräsentation*, Berlin 2019.
- GERE 1989 – Charlotte Gere, *Nineteenth-Century Decoration: The Art of the Interior*, London 1989.
- Geschichte des Wohnens* 1996–2000 – *Geschichte des Wohnens*, t. 1–5, Stuttgart 1996–2000.
- GIROUARD 1978 – Mark Girouard, *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, New Haven 1978.
- GOODMAN/NORBERG 2007 – Dena Goodman, Kathryn Norberg, *Introduction*, [w:] *Furnishing the Eighteenth Century. What Furniture Can Tell Us about the European and American Past*, red. Dena Goodman, Kathryn Norberg, New York 2007, s. 1–9.
- HAMLETT 2010 – Jane Hamlett, *Material Relations. Domestic interiors and middle-class families in England, 1850–1910*, Manchester–New York 2010.
- HAMLETT 2016 – Jane Hamlett, *Material relations. Domestic Interiors and Middle-Class Families in England 1850–1910*, Manchester 2016.
- HARRIS 2013 – Steven E. Harris, *Communism on Tomorrow Street. Mass Housing and Everyday Life after Stalin*, Washington–Baltimore 2013.
- HAVARD 1887–1890 – Henry Havard, *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration: depuis le XIIe siècle jusqu'à nos jours*, t. 4, Paris 1887–1890.
- Home Possessions* 2001 – *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*, red. Daniel Miller, Oxford–New York 2001.
- HUISMAN *et al.* 2000 – Jaap Huisman, Irene Cieraad, Karin Gaillard, Rob van Engelsing Gastelaars, *Honderd jaar wonen in Nederland 1900–2000*, Rotterdam 2000.
- HUML 1982 – Irena Huml, Olgierd Szlekys, *Wnętrze, meble, malarstwo*, Warszawa 1982.
- Imagined Interiors* 2006 – *Imagined Interiors: Representing the Domestic Interior Since the Renaissance*, red. Jeremy Aynsley, Harriett McKay, Charlotte Grant, London 2006.
- INTERIEUR 2009 – *Interieur Exterieur. Wohnen in der Kunst. Vom Interieurbild der Romantik zum Wohndesign der Zukunft*, red. Markus Brüderlin, Annelie Lütgens, Wolfsburg 2009.
- Interior Design* 2004 – *Interior Design and Identity*, red. Susie McKellar, Penny Sparke, Manchester–New York 2004.
- JASIEŃSKI 1934 – Henryk Jasiński, *Dawna kamienica krakowska, jej układ i wnętrze*, Kraków 1934.
- JASIOŁEK 2020 – Katarzyna Jasiołek, *Asteroid i półkotapczan. O polskim wzornictwie powojennym*, Warszawa 2020.

- JAWORSKA 2013 – Joanna Jaworska, *Między modą a habitusem. Mieszkania polskiej inteligencji z lat sześćdziesiątych w magazynie „Ty i Ja”*, „Kultura Współczesna” 2013, t. 79, nr 4, s. 87–96.
- JOLLY 2005 – Anna Jolly, *Fürstliche Interieurs. Dekorationstextilien des 18. Jahrhunderts*, Riggisberg 2005.
- KACPRZAK 2015 – Dariusz Kacprzak, *Kolekcje ziemi obiecanej: zbiory artystyczne łódzkiej burżuazji wielkoprzemysłowej w latach 1880–1939*, Warszawa 2015.
- KARLSEN 2016 – Anja Karlsen, *Das mitteleuropäische Treppenhaus des 17. und 18. Jahrhunderts als Schaubühne Repräsentativer Inszenierung. Architektur, Künstlerische Ausstattung und Rezeption*, Petersberg 2016.
- KAUS 2019 – Katarzyna Kaus, *Artystyczny wystrój i wyposażenie trójmiejskich lokali gastronomicznych w okresie powojennym (1945–1989)*, „Porta Aurea” 2019, t. 18, s. 186–207.
- KEEBLE 2007 – Trevor Keeble, *Domesticating Modernity: Women Magazine and the Modern Home*, [w:] *Design and the Modern Magazine*, red. Jeremy Aynsley, Kate Forde, Manchester–New York 2007, s. 95–113.
- KILIJĄSKA 2021 – Alicja Kilijańska, *W poszukiwaniu tożsamości i nowoczesności. Wybrane polskie wnętrza i meble z lat 1892–1914*, [w:] *Polskie style narodowe 1890–1918*, red. Andrzej Szczerski, Kraków 2021, s. 45–73.
- KINCHIN 1996 – Juliet Kinchin, *Interiors: Nineteenth-Century Essay on the “Masculine” and “Feminine” Room*, [w:] *The Gendered Object*, red. Pat Kirkham, Manchester 1996, s. 12–29.
- KLUCZWAJD 2002 – Katarzyna Kluczwajd, *Spojrzenie na rzut. O wyposażeniu domu i wzornictwie w toruńskim wydaniu*, Toruń 2002.
- KŁUDKIEWICZ 2016 – Kamila Kłudkiewicz, *Wybór i konieczność: kolekcje polskiej arystokracji w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 2016.
- KŁUDKIEWICZ 2020a – Kamila Kłudkiewicz, *Zbrojownia Radolińskich w Jarocinie – pomiędzy malowniczą dekoracją a naukową prezentacją militariów*, [w:] *Między architekturą nowoczesną a tradycyjną [...] między konstrukcją a formą. Prace naukowe dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Stefańskiemu*, red. Piotr Gryglewski, Tadeusz Bernatowicz, Daria Rutkowska-Siuda, Łódź 2020, s. 536–551.
- KŁUDKIEWICZ 2020b – Kamila Kłudkiewicz, *Zbrojownie w XIX wieku na ziemiach polskich. Pamięć rodowa i pamięć narodowa*, [w:] *Studia o muzealnej pamięci na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej do roku 1918*, red. Tomasz de Rosset, Aldona Tołysz, Małgorzata Wawrzak, Toruń 2020, s. 123–156.
- KODA/BOLTON 2004 – Harold Koda, Adrew Bolton, *Dangerous Liaisons: Fashion and Furniture in the Eighteenth Century*, New York 2004.
- KORDUBA 2004 – Piotr Korduba, *Wnętrza gdańskie poza Gdańskiem*, [w] *Gust gdański*, red. Bogusława Dejna, Jakub Szczepański, Gdańsk 2004, s. 150–164.
- KORDUBA 2005 – Piotr Korduba, *Patrycjuszowski dom gdański w czasach nowożytnych*, Warszawa 2005.
- KORDUBA 2006 – Piotr Korduba, *Dwór czy namiot? Tkaniny artystyczne a architektura wnętrz dworów i pałaców na dawnych kresach wschodnich*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. Leszek J. Kajzer, Kielce 2006, s. 51–68.
- KORDUBA 2010 – Piotr Korduba, *Skazani na dwór*, „Autoportret” 2010, t. 31, nr 2, s. 7–13.
- KORDUBA 2011 – Piotr Korduba, *Sarmatia semper viva – estetyka wnętrz w Polsce (XIX–XXI wiek)*, [w:] *Nowoczesność i sarmatyzm*, red. Przemysław Czapliński, Poznań 2011, s. 3–25.

- KORDUBA 2013 – Piotr Korduba, *Ludowość na sprzedaż. Towarzystwo Popierania Przemysłu Ludowego, Cepelia, Instytut Wzornictwa Przemysłowego*, Warszawa 2013.
- KORDUBA 2016 – Piotr Korduba, *Polski dom, czyli dwór. Architektoniczna, wnętrzarska oraz mentalna koncepcja polskiego domu (XIX–XXI wieku)*, [w:] *Velis quod possis*, red. Andrzej Betlej, Kraków 2016, s. 121–127.
- KORDUBA 2017 – Piotr Korduba, *Mieszkać luksusowo. Rozważania nad kulturą mieszkalną zamożnych poznaniaków ostatnich dziesięcioleci Peerelu*, „Kronika Miasta Poznania” 2017, nr 4, s. 223–237.
- KORDUBA 2018 – Piotr Korduba, *Above Standard: Villas Designed by Jan Dudek-Kornecki as a Contribution to the Study of Housing Culture of Affluent Residents of Poznań in the last Decades of the People’s Republic of Poland*, „Ikonotheka” 2018, t. 28, s. 233–256.
- KORDUBA 2020 – Piotr Korduba, *Polskie międzywojenne poradnictwo w zakresie wnętrz mieszkalnych jako obszar relacji niemiecko-polskich*, „Porta Aurea” 2020, t. 19, s. 347–360.
- KORDUBA 2021a – Piotr Korduba, „Dyrektorska dzielnica” na Ogrodach, „Kronika Miasta Poznania” 2021, nr 4, s. 88–106.
- KORDUBA 2021b – Piotr Korduba, *Między monografią a koneserstwem. Badania nad polskim dizajnem XX i początków XXI wieku*, „Artium Quaestiones” 2021, t. XXXII, s. 5–36.
- KOSTRZYŃSKA-MIŁOSZ 2005 – Anna Kostrzyńska-Miłosz, *Polskie meble 1918–1939. Form – funkcja – technika*, Warszawa 2005.
- KOSTRZYŃSKA-MIŁOSZ 2007 – Anna Kostrzyńska-Miłosz, *Poszukiwania kształtu: polskie wnętrza okresu międzywojennego*, „Autoportret” 2007, t. 21, nr 4, s. 26–31.
- KOSTRZYŃSKA-MIŁOSZ 2016 – Anna Kostrzyńska-Miłosz, *Meble w polskich wnętrzach reprezentacyjnych lat 50. wieku. Urząd Rady Ministrów w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2016, nr 4, s. 729–753.
- KOSTRZYŃSKA-MIŁOSZ 2021 – Anna Kostrzyńska-Miłosz, *Polskie meble 1945–1970. Idee i rzeczywistość*, Warszawa 2021.
- KOWALSKI 2014 – Jacek Kowalski, *Meble Kowalskich. Ludzie i rzeczy*, Dębogóra 2014.
- KUBUSZEWSKA-LASKOWSKA 1996 – Elżbieta Kubuszevska-Laskowska, „Adria”, „Paradis”, „Bristol”: wnętrza kawiarni i lokali rozrywkowych w Warszawie w latach trzydziestych, „Rocznik Warszawski” 1996, t. 26, s. 183–217.
- KULPIŃSKA 2017 – Katarzyna Kulpińska, *Każdy może kupić sobie oryginalny drzeworyt. Grafika na ścianie mieszkania w latach dwudziestych i trzydziestych dwudziestego wieku*, [w:] *Polskie art déco*, red. Zbigniew Chlewiński, Płock 2017, s. 155–174.
- LANGE 2007 – Christiane Lange, *Ludwig Mies van der Rohe & Lilly Reich: Furniture and Interiors*, Krefeld 2007.
- LASC 2018 – Anca I. Lasc, *Interior Decorating in Nineteenth-Century France. The Visual Culture of a New Profession*, Manchester 2018.
- LE PRINCE 2014 – *Le prince, le princesse et leurs logis. Manières d’habiter dans l’élite aristocratique européenne (1400–1700): actes des septièmes Recontres d’architecture européenne*, red. Monique Chatenet, Krista De Jonge, Paris 2014.
- LEES-MAFFEI 2009 – Grace Lees-Maffei, *The Production-Consumption-Mediation Paradigm*, „Journal of Design History” 2009, t. 22, nr 4, s. 351–376.
- LEES-MAFFEI 2021 – Grace Lees-Maffei, *Paradygmat produkcyjno-konsumpcyjny*, tłum. Filip Lipiński, „Artium Quaestiones” 2021, t. XXXII, s. 251–293.
- LEES-MAFFEI 2021 – Grace Lees-Maffei, *Paradygmat produkcyjno-konsumpcyjno-mediacyjny*, tłum. F. Lipiński, „Artium Quaestiones” 2021, t. XXXII, s. 251–293.

- LEOD 2010 – Mary McLeod, *Domestic Reform and European Modern Architecture: Charlotte Perriand, Grete Lihotzky, and Elizabeth Denby*, [w:] *Modern Women: Women Artists at the Museum of Modern Art*, red. Cornelia Butler, Alexandra Schwartz, New York 2010, s. 175–191.
- LEŚNIAKOWSKA 2004 – Marta Leśniakowska, *Modernistka w kuchni. Barbara Brukalska, Grete Schütte-Lihotzky i „polityka kuchenna” (wstęp do architektury modernizmu)*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2004, t. 264–265, nr 1–2, s. 179–196.
- LEŚNIAKOWSKA 2009 – Marta Leśniakowska, „Wielka Szyba” Brukalskiej, [w:] *Wystawa paryska 1937*, red. Joanna M. Sosnowska, Warszawa 2009, s. 153–168.
- LEŚNIAKOWSKA 2012 – Marta Leśniakowska, *Inny horyzont. Brukalska w Nowym Jorku (Anatomia mebla w biopolitycznym dyskursie modernizmu)*, [w:] *Wystawa nowojorska 1939*, red. Joanna M. Sosnowska, Warszawa 2012, s. 166–179.
- LEŚNIAKOWSKA 2018 – Marta Leśniakowska, *Pokój z widokiem. Barbara Brukalska & Nina Jankowska sp. z o.o.*, [w:] *Szklane domy. Wizje i praktyki modernizacji społecznych po roku 1918*, red. Joanna Kordjak, Warszawa 2018, s. 104–123.
- LEWOCZEWICZ 2015 – Izabela Lewoczewicz, *Spotkanie sztuk. Aranżacje warszawskich kawiarni i barów na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku*, „Almanach Warszawy” 2015, t. IX, s. 263–289.
- LISOWSKI 2014 – Cezary Lisowski, *Indywidualna wystawa prac Franciszka Michałka. Dekoracje wnętrz*, Toruń 2014.
- LOGAN 1995 – Thad Logan, *Decorating Domestic Space: Middle-Class Women and Victorian Interiors*, [w:] *Keeping the Victorian House*, red. Vanessa D. Dickerson, New York 1995, s. 207–234.
- LOUGHMAN/MONTIAS 2000 – John Loughman, John Michael Montias, *Public and Private Spaces. Works of Art in Seventeenth-Century Dutch Houses*, Zwolle 2000.
- MAŃKOWSKI 1951 – Tadeusz Mańkowski, *Wnętrza zamku królewskiego na Wawelu z Zygmunta I i Bony*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1951, t. 52, nr 5, s. 278–281.
- MAŃKOWSKI 1952 – Tadeusz Mańkowski, *Dzieje wnętrz wawelskich*, Warszawa 1952.
- MASZKOWSKA 1956 – Bożena Maszkowska, *Z dziejów polskiego meblarstwa okresu Oświecenia*, Wrocław 1956.
- MCKELLAR/SPARKE 2004 – Susie McKellar, Penny Sparke, *Interior Design and Identity*, Manchester 2004.
- Mein blauer Salon* 1995 – *Mein blauer Salon. Zimmerbilder der Biedermeierzeit*, red. Christiane Lukatis, Nürnberg 1995.
- MELVILLE 1999 – Jennifer Melville, *The Use and Organisation of Domestic Space in Late Seventeenth-Century London*, Cambridge 1999.
- MEUSER 2015 – Philipp Meuser, *Mit der Platte leben – ein ästhetisches und politisches Paradox?*, Berlin 2015.
- MIKOŁAJCZAK 2018 – Tomasz Mikołajczak, *Władysław Wincze, formy wewnętrzne*, Wrocław 2018.
- MITTENDORFER 1995 – Konstanze Mittendorfer, *Die ganz andere, die häusliche Hälfte: Wi(e)der die Domestizierung der Biedermeierin*, [w:] *Bürgerliche Frauenkultur im 19. Jhr.*, red. Brigitte Mazohl-Wallnig, Wien–Köln–Weimar 1995, s. 27–80.
- Modern Period* 2006 – *The Modern Period Room. The construction of the exhibited interior 1870 to 1950*, red. Penne Sparke, Brenda Martin, Trevor Keeble, London–New York 2006.

- MOHRMANN 1988 – Ruth-E. Mohrmann, *Leben und Wohnen in der alten Stadt. Osnabrück im hansestädtischen Vergleich*, „Hansische Geschichtsblätter” 1988, t. 106, s. 109–126.
- MUTHESIUS 2003 – Stefan Muthesius, *The ‘altdeutsche’ Zimmer, or Cosiness in Plain Pine. An 1870s Munich Contribution to the Definition of Interior Design*, „Journal of Design History” 2003, t. 16, nr 4, s. 269–290.
- MUTHESIUS 2009 – Stefan Muthesius, *The poetic home: designing the 19th-century domestic interior*, New York 2009.
- MÜLLER 2006 – Heidi A. Müller, *Ein Idealhaushalt im Miniaturform. Die Nürnberger Puppenhäuser des 17. Jahrhunderts*, Nürnberg 2006.
- NIEMOJEWSKI 1927 – Lech Niemojewski, *Wnętrza architektoniczne pałaców stanisławowskich: szkic syntetyczny*, Warszawa 1927.
- NIERHAUS 1999 – Irene Nierhaus, *ARCH6: Raum, Geschlecht, Architektur*, Wien 1999.
- NIETHAMMER 1979 – Lutz Niethammer, *Wohnen im Wandel*, Wuppertal 1979.
- Not at Home* 1999 – *Not at Home. The Suppression of Domesticity in Modern Art and Architecture*, red. Christopher Reed, London 1999.
- OCZKO 2021 – Piotr Oczko, *Miniaturowe światy. Historia domków dla lalek*, Warszawa 2021.
- OTTILLINGER/HANZL-WACHTER 1997 – Eva B. Ottillinger, Lieselotte Hanzl-Wachter, *Kaiserliche Interieurs. Die Wohnkultur des Wiener Hofes im 19. Jahrhundert und die Wiener Kunstgewerbereform*, Wien–Köln–Weimar 1997.
- PARADOWSKA 2019 – Aleksandra Paradowska, „Marmury i portret Hitlera”: oficjalne wnętrza z okresu III Rzeszy na terenie dzisiejszej Polski i ich współczesne funkcjonowanie, „Zeszyty Artystyczne” 2019, t. 36, nr 3, s. 165–178.
- PARADOWSKA 2021 – Aleksandra Paradowska, „Hitler’s Officials at Home” in *Germany-Occupied Poland*, „Umêni” 2021, t. LXIX, nr 1, s. 44–66.
- PARISSIEN 2010 – Steven Parissien, *Historia wnętrz. Dom od roku 1700*, tłum. E. Grządek, Warszawa 2010.
- PEGIOUDIS 2016 – Nikos Pegioudis, *The „Bare Wall”: Interior Design, Painting, and Professional Politics in Late Weimar Germany*, „Oxford Art Journal” 2016, t. 39, nr 1, s. 87–106.
- Podhorce* 2001 – *Podhorce: dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, oprac. Jan K. Ostrowski, Jerzy T. Petrus, Kraków 2001.
- Politics* 2017 – *The Politics of Furniture. Identity, Diplomacy and Persuasion in Post-War Interiors*, red. Frederic Floré, Cammiee McAtee, London–New York 2017.
- Polskie art déco* 2015 – *Polskie art déco*, red. Zbigniew Chlewiński, Płock 2015.
- Polskie art déco* 2017 – *Polskie art déco*, red. Zbigniew Chlewiński, Płock 2017.
- PONSONBY 2007 – Margaret Ponsonby, *Stories from Home: English Domestic Interiors, 1750–1850*, Aldershot 2007.
- PRAZ 1964a – Mario Praz, *An Illustrated history of interior design: from Pompeii to Art Nouveau*, Minneapolis 1964.
- PRAZ 1964b – Mario Praz, *La filosofia dell’arredamento: i mutamenti nel gusto della decorazione interna attraverso i secoli dall’antica Roma ai nostril tempi*, Milano 1964.
- PRAZ 1965 – Mario Praz, *Die Inneneinrichtung. Von der Antike bis zum Jugendstil*, München 1965.
- Raumkunst* 1923 – *Die Raumkunst im Kupferstich des 17. und 18. Jahrhunderts*, red. Wilhelm Kurth, Stuttgart 1923.
- RYAN 2018 – Deborah Sugg Ryan, *Ideal Homes, 1918–39. Domestic Design and Suburban Modernism*, Manchester 2018.

- RYBCZYŃSKI 1986 – Witold Rybczyński, *Home. A Short History of an Idea*, New York 1986.
- RYBCZYŃSKI 2019 – Witold Rybczyński, *Dom. Krótka historia idei*, tłum. K. Husarska, Kraków 2019.
- SARTI 2002 – Raffaele Sarti, *Europe at Home. Family and Material Culture 1500–1900*, Yale 2002.
- Schöne Heim* 1999 – *Das schöne Heim. Deutsche Wohnvorstellungen zwischen 1900 und 1940 in Bild und Text*, red. Andreas K. Vetter, Heidelberg 1999.
- SCHÜTZ 2009 – Karl Schütz, *Das Interieur in der Malerei*, München 2009.
- SCOTT 1995 – Katie Scott, *The Rococo Interior. Decoration and Social Spaces in Early Eighteenth-Century Paris*, New Haven–London 1995.
- Scottish Home* 1996 – *The Scottish Home*, red. Annette Carrethurs, Edinburg 1996.
- Shaping* 2018 – *Shaping the American Interior: Structures, Context and Practices*, red. Paula Lupkin, Penny Sparke, Routledge 2018.
- SIBILA 2007 – Leszek J. Sibila, *Nowohucki design. Architektura wnętrz i twórcy w latach 1949–1959*, Kraków 2007.
- SIENICKI 1936 – Stefan Sienicki, *Meble kolbuszowskie*, Warszawa 1936.
- SIENICKI 1954 – Stefan Sienicki, *Historia architektury wnętrz mieszkalnych*, Warszawa 1954.
- SIENICKI 1962 – Stefan Sienicki, *Wnętrza mieszkalne. Rys historyczny*, Warszawa 1962.
- SILDATKE 2013 – Arne Sildatke, *Dekorative Moderne. Das Art Déco in der Raumkunst der Weimarer Republik*, Berlin 2013.
- SMAGA 2015 – Magdalena Smaga, *Zachowane wnętrza i ich wyposażenie z czasów PRL w przestrzeni publicznej placu Centralnego Nowej Huty*, „Światowid. Rocznik Muzeum PRL-u” 2015, t. 2, s. 109–193.
- SÖNTGEN 2010 – Beate Söntgen, *Bild und Bühne. Das Interieur als Rahmen wahrer Darstellung*, [w:] *Räume des Subjekts um 1800: zur imaginativen Selbstverortung des Individuums zwischen Spätaufklärung und Romantik*, red. Jörn Steigerwald, Rudolf Behrens, Wiesbaden 2010, s. 53–72.
- SPARKE 2005 – Penny Sparke, Elsie de Wolfe. *The Birth of Modern Interior Decoration*, New York 2005.
- SPARKE 2007 – Penny Sparke, *The Modern Interior*, London 2007.
- Spółdzielnia* 1998 – *Spółdzielnia artystów „Ład” 1926–1996*, red. Anna Frąckiewicz, Warszawa 1998.
- SUMOROK 2021a – Aleksandra Sumorok, *Socrealizm i socrealizmy. Architektura wnętrz w Polsce 1949–1956*, Łódź 2021.
- SUMOROK 2021b – Aleksandra Sumorok, *Socrealizm od środka. Design, sztuka wnętrza i modernizacja*, „Artium Quaestiones” 2021, t. XXXII, s. 187–227.
- SZWANKOWSKA 1960 – Hanna Szwankowska, *Wnętrza warszawskich domów w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1960, t. 8, nr 3, s. 313–335.
- SZYDŁOWSKA 2021 – Agata Szydłowska, *Bez Ludwika i panny służącej. Projekty nowoczesnych kuchni jako zwierciadło przemian roli kobiet w poodwilżowej Polsce*, „Artium Quaestiones” 2021, t. XXXII, s. 161–185.
- Theorie der Innenarchitektur* 2020 – *Theorie der Innenarchitektur. Quellentexte zum Raumverständnis der Moderne*, red. Natascha Meuser, Berlin 2020.
- THORNTON 1979 – Peter Thornton, *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France and Holland*, New Haven–London 1979.
- THORNTON 1984 – Peter Thornton, *Authentic Decor: the Domestic Interior 1620–1920*, London 1984.

- THORNTON 1985 – Peter Thornton, *Innenarchitektur in der drei Jahrhunderten. Die Wohnungseinrichtug nach zeitgenössischen Zeugnissen von 1620–1920*, tłum. S. Summer, G. Kurz, Herford 1985.
- TIERSTEN 1999 – Lisa Tiersten, *The Chic Interior and the Feminine Modern: Home Decorating as High Art in Turn-of-the-Century Paris*, [w:] *Not at Home. The Suppression of Domesticity in Modern Art and Architecture*, red. Christopher Reed, London 1999, s. 18–32.
- TOMKOWICZ 1907 – Stanisław Tomkiewicz, *Wewnętrzne urządzenie Zamku Królewskiego i jego losy*, Kraków 1907.
- TOMKOWICZ 1922 – Stanisław Tomkiewicz, *Domy i mieszkania w Krakowie w pierwszej połowie XVIII wieku*, Lwów 1922.
- W fabryce 2008 – *W fabryce, salonie, teatrze i kawiarni – łódzkie wnętrza XIX i XX wieku*, red. Małgorzata Wróblewska-Markiewicz, Łódź 2008.
- Warsztaty 2009 – *Warsztaty Krakowskie 1913–1926*, red. Maria Dzedzic, Kraków 2009.
- WISZNIEWSKA 2007 – Anna Wiszniewska, *Inwazja nowoczesności: polskie wnętrza lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych*, „Autoportret” 2007, t. 21, nr 4, s. 32–35.
- Włodzimierz Padlewski 2008 – *Włodzimierz Padlewski: architektura i sztuka*, red. Hubert Bilewicz, Gdańsk 2008.
- Wohnkultur 1994 – *Wohnkultur und Plattenbau. Beispiele aus Berlin und Budapest*, red. Kerstin Dörhöfer, Berlin 1994.
- WohnSeiten 2021 – *WohnSeiten. Visuelle Konstruktionen des Wohnens in Zeitschriften*, red. Irene Nierhaus, Kathrin Heinz, Rosanne Umbach, Bielefeld 2021.
- WOLAŃSKI 2015 – Filip Wolański, *Tęsknota za tradycją utraconą: sarmatyzujące aranżacje wnętrz i domów w Polsce po 1945 roku*, [w:] *Transformacje społeczne w Polsce na tle Europy: nowoczesność, media i kultura materialna*, Polkowice 2015, s. 91–95.
- WÓJCIK 2020 – Agata Wójcik, „Looking Back” – *an Artistic Tendency in Polish Interior Design around 1910*, „Folia Historiae Artium” 2020, t. 18, s. 71–87.
- Zamek 2005 – *Zamek Prezydenta Rzeczypospolitej w Wiśle. The Castle of the President of The Republic of Poland in Wisła*, red. Jacek Purchla, Kraków 2005.
- ZARECOR 2011 – Kimberly E. Zarecor, *Manufacturing a Social Modernity: Housing in Czechoslovakia 1945–1960*, Pittsburgh 2011.
- ZEREMONIELL 2014 – *Zeremoniell und Raum im Schlossbau des 17. und 18. Jahrhunderts*, red. Georg Satzinger, Marc Jumpers, Münster 2014.

Netografia

- Modern Interiors Research Center, <https://www.kingston.ac.uk/faculties/kingston-school-of-art/research-and-innovation/modern-interiors/>, [dostęp: 30.03.2021]
- Studies in Design and Material Culture, <https://manchesteruniversitypress.co.uk/series/studies-in-design-and-material-culture/>, [dostęp: 30.03.2021]
- Wohnen +/- Ausstellen, <https://www.transcript-verlag.de/reihen/kunst-und-bildwissenschaft/wohnen-ausstellen/>, [dostęp: 30.03.2021]